

УДК 811.161.2'373/374

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ОБ'ЄКТ ОПИСАННЯ У СЛОВНИКАХ

ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Ващенко І.А.

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Сімферополь, Україна

У статті окреслено окремі питання діалектної фразеології, наголошено на тому, що порівняльне вивчення фразеологічного складу діалектних словників дасть можливість виявити фонд фразеологізмів, притаманних окремим говіркам і фонд спільний для певної групи говорів.

Ключові слова: діалектологія, діалектна фразеологія, діалектна лексикографія, фразеологічні одиниці, південно-східні говори.

У сучасному українському мовознавстві ведуться активні дослідження, спрямовані на розв'язання багатьох проблем діалектології. Комплексне вивчення всіх мовних рівнів говорів України залишається актуальним в наш час. Фразеологічний склад діалектної мови в цьому плані займає особливе місце. Це об'єкт для досліджень, який характеризується багатомірністю та складною структурною організацією, етимологічною неоднорідністю та особливостями функціонування. Незважаючи на це, українська діалектна фразеологія ще й досі залишається майже поза увагою українських діалектологів. Виступ Б.О. Ларіна на Х республіканській діалектологічній нараді (ще у 1959 р.) “Про народну фразеологію” з закликом збирати й досліджувати українську народну, зокрема діалектну, фразеологію так і не знайшов ще належного відгуку серед дослідників, хоч, правда, в окремих працях з діалектної лексики і в деяких діалектних словниках відводиться певне місце й діалектній фразеології. У загальних працях про лексику українських діалектів майже не згадується про діалектну фразеологію, за винятком хіба що окремих натяків [1, с. 15].

У галузі української діалектної лексикографії поки що немає синтетичного діалектного словника, не говорячи вже про словник діалектної фразеології. Проте публікація у ХХ ст. низкою авторів регіональних діалектних матеріалів окремих населених пунктів, районів або й ширших ареалів України, як, наприклад, А.А.Москаленком “Словника діалектизмів українських говірок Одеської області” (1958), О.С.Мельничуком “Словника специфічної лексики села Писарівки (Кодимського району Одеської області)” (1952), В.С.Вашенком “Словника потавських говорів” (вип. 1., 1960), П.С.Лисенком “Словника поліських говорів” (1974), М.Й.Онишкевичем “Словаря бойковского диалекта” (1966), С.І.Дорошенком “Матеріалів до словника діалектної лексики Сумщини” (1962) та ін. [4, с. 109-110] надає неабиякий поштовх для розгорнення досліджень багатьох галузей мовознавства.

Дослідження потребує неоцінено багатий фактичний матеріал, який міститься саме в діалектних словниках, що представляють різні ареали української діалектної

мови. Цей матеріал дбайливо накопичувався науковцями протягом десятиліть і цікавить нас як об'єкт дослідження саме в такому вигляді, в якому він зафіксований у словниках. Усебічне спостереження над фразеологічною лексикою говірок України дасть підстави для багатьох теоретичних висновків і узагальнень, що певною мірою поповнить відомості з сучасної діалектної фразеології.

Українська діалектна мова являє собою складну систему діалектних одиниць, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території й характеризується певними специфічними ознаками, якими вона в тій чи іншій мірі вирізняється з-поміж інших. Однак, уся різноманітність діалектних одиниць української діалектної мови, починаючи від найдрібніших говірок і включаючи більші говори, зводиться зрештою до трьох основних діалектних угруповань. У сучасній українській діалектології звичайно розрізняють три наріччя чи діалектні групи: поліську (північно-українську), південно-західну і південно-східну. Найбільшою діалектною однорідністю характеризуються південно-східні діалекти, які охоплюють найбільшу територію поширення української мови, і на території яких проживає більша частина українського народу. Саме вони лягли в основу української літературної мови. Проте, південно-східні діалекти, хоч і найближчі до літературної мови своєю фонетичною системою, граматичною будовою й лексичним складом, на фразеологічному рівні суттєво відрізняються від літературної української мови і протиставляються іншим діалектним групам.

Надзвичайно цінний фразеологічний матеріал зафіксовано в українських діалектних словниках південно-східної діалектної групи, на яких базується дослідження: "Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області) О.С. Мельничука, "Словник діалектизмів українських говірок Одеської області" А.А. Москаленка, "Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини" А.Т.Сизька, "Словник говірок Нижньої Наддніпрянищини" В.А.Чабаненка, які, безумовно, є найґрунтовнішими розробками в галузі діалектної лексикографії південно-східного діалектного ареалу.

Основа фразеологічного складу вищевказаних словників становлять такі розряди ФО:

- 1) характерні і специфічні для говірки певного регіону місцеві ФО зі словами-компонентами, що не мають чіткого позначення в загальнонародній мові;
- 2) ФО що складаються із загальнонародних слів-компонентів, але в обстежених говірках вживаються з іншим значенням, ніж в літературній мові й такі, що взагалі не вживаються в літературній мові;
- 3) близькі до загальнонародної мови діалектні варіанти ФО, тобто вирази, що відрізняються у фонетичному, морфологічному або семантичному складі.

Розглянемо кілька прикладів за цими основними розрядами ФО в діалектних словниках.

1. Власне діалектна фразеологія – це найбільш стійка, незмінювана частина обласної фразеології. У досліджуваних нами словниках діалектної лексики південно-східного регіону більшу частину фразеологічного матеріалу становлять одиниці з діалектним словом-компонентом, яким нема абсолютного еквіваленту на позначення цього явища у загальнонародній мові. Вони є суто діалектними, такими,

що вживаються тільки в межах ареалу й цим найбільш цікаві для носіїв літературної мови:

Бидринці. ♦ *Бидринцями пахни. Приємно пахне* [М. 2];

Брундюки. ♦ *Брундюки бити. Нічого не робити, ледарювати* [С. 76];

Дубола. ♦ *Дубола ставати. Ставати ногами догори* [Моск. 2, с. 32];

Забузани. ♦ *Забузани забивать. Затуркувати, задурювати* [Ч. 2, с. 9];

Кошпа. ♦ *Водить кошпу. Приятелювати, дружити* [Ч. 2, с. 196];

Кувінька. ♦ *Кувіньки гнути. Чудити* [М. 15];

Мокринці. ♦ *Принести мокринців. Прийти з плачем* [Ч. 2, с. 290];

Підрі. ♦ *Лазити по підрях. Щось шукати* [С. 69];

Пухтері. ♦ *Пухтері пухтерити. Пекти добрий хліб* [С. 76];

Уздо. ♦ *Вирвать з уздром. Вирвати з корінням, видерти з м'ясом* [Ч. 4, с. 154];

Хендри. ♦ *Бить хендри. Коверзувати, вередувати* [Ч. 4, с. 193];

Шкраб. ♦ *В дішку шкраб упав. В діжці мало води* [М. 28].

Знак /?/ вказує на те, що подається довільний переклад діалектного слова-компонента фразеологічної одиниці.

Беїв /?/ ♦ Беєва собака. *Бігає як беєва собака* [С. 11].

Вряду /?/ ♦ За мого вряду. *За мого часу* [С. 20].

Галá. *Турбота, клопіт /?/. ♦ Про мене – малá галá. Це мене не обходить; мені байдуже. Про мене – малá галá, хай хоч і поубивайуц'а* [Ч. 1, с. 216].

Кеді /?/ ♦ Кеді не кеді. *Вираз для позначення ліні* [С. 41].

Хух /?/ ♦ Ні хуху, ні духу. *Нічого немає, холодно, ніякого тепла* [С. 90].

Хух /?/ ♦ Ні хуху, ні духу. *Ніякого тепла, все вихололо* [М. 27].

А для того, щоб найбільш точно передати значення самої ФО автори наводять описові звороти і поширено ілюструють її у формі словосполучень, речень живої мови діалекту:

♦ **Вершу розкрити.** *Розпочати лаятися, кричати, роззявивши рот. Чо ти свою вершу розкрила?* [С. 16].

♦ **До канцура.** *До крихти, геть чисто все. Підібрала Палажка усе до канцура, нічого нам не зоставила* [Ч. 2, с. 147].

♦ **Закацубнуть на ухнал.** *Заклякнуту від холоду. Вирвалась у самому платочку та закацубла на ухнал.*

♦ **Із жабраками витягти.** *Витягти з коренем, з основою. Його йак застау, так він, дурбей, усе із жабраками повириваю нема того, шоб тіки вершечки позривать* [Ч. 1, с. 308].

♦ **Колготать вік.** *Жити без радощів. Отак йа, синку, й колготала свій вік у роботі та у заботі* [Ч. 2:192].

♦ **Кондрики напали.** *Про людину, яка почала гніватися, капризувати. О, на Галку кондрики напали! Тепер держись! Зараз усіх повигоне с хати* [Ч. 2, с. 196].

♦ **Крячкою сидіти.** *Сидіти довгий час, нічого не робити. Ну годі тобі, Петре, сидіти крячкою, берись за роботу* [С. 46].

♦ **Приндики напали.** *Про людину, яка виявляє незадоволення, образу, гнів. На Михайла приндики напали* [Ч. 3, с. 267].

Трапляється, що упорядники навіть не наводять жодного перекладу чи пояснення діалектного слова, а саму ФО пояснюють в основному її літературними відповідниками: *Джос. ♦ Джобсу даць комуць. Покарати когось, голову комуць намилити, вичитати комуць молитву* [Ч.1:269]; *Патруха. ♦ Набратися патрухи. Зазнати лиха, побувати у бувальцях* [Ч. 3, с. 78]. На нашу думку, це не є вичерпним тлумаченням, а лише ще раз вказує на те, що діалектна ФО є специфічною одиницею місцевої лексики південно-східного регіону. У статті до слова *Свид* подається фразеологізм *♦Скосити у свид. Скосити недоспілим*[Ч. 4, с. 59] – без ілюстрацій і посилань, що дає можливість думати про довільність редакторського узагальнення у формулюванні значення ФО, не відомої аторам у живому вжитку близького їм суспільного середовища.

2. До другої групи специфічної фразеології південно-східних говорів відносимо зафіксовану в діалектних словниках велику кількість ФО, що складаються із загальнонародних слів-компонентів, але в обстежених говірках уживаються з іншим значенням, ніж у літературній мові і такі, що взагалі не вживаються в літературній мові:

- ♦ *Викоштовувать борці. Вештатися по всіх усюдах* [Ч. 1, с. 153];
- ♦ *З кішки вбільшки. Про щось дуже мале* [Ч. 4, с. 145];
- ♦ *Кози лижуть. Відчувати холод, мерзнути* [С. 44];
- ♦ *Коляр б'є. Про дуже розгнівану, рознервовану людину* [Ч. 2, с. 194];
- ♦ *Напрати боки. Намокнути* [С. 58];
- ♦ *Піднести заглушки. Вдарити у вухо* [Ч. 2, с. 21];
- ♦ *Піймать лисицю. Пропалити одяг іскрою* [Ч. 2, с. 253];
- ♦ *Побитися на карти. Вкритися тріщинами* [Ч. 2, с. 152];
- ♦ *Погладить утюгом. Вдарити чимось важким* [Ч. 3, с. 67];
- ♦ *Пробити зорю. З ким-небудь рано полаятись* [С. 75];
- ♦ *Пропасти з кожною. Безслідно зникнути* [Ч. 2, с. 184];
- ♦ *Сітку сіткувати. Радитись, прикидати розумом* [Ч. 4, с. 66].

Такі специфічні для регіону ФО становлять сімдесят відсотків усього фразеологічного матеріалу, поданого в досліджуваних словниках. Фіксуючи їх у словниках діалектної лексики, автори та укладачі мимоволі відбивають цінні характерні риси говорів населення південно-східного регіону країни. Можна сказати, що такі місцеві фразеологічні елементи діалектних словників настільки численні, що вони одні могли б лягти в основу дослідження про специфічну обласну фразеологію.

3. Явище варіантності та синонімії є дуже характерним для фразеології говірок південно-східного регіону України. Функціональне, синхронне вивчення фразеології показало, що варіантність – одна з найбільш характерних властивостей цієї частини словникового запасу [3, с. 18]. Проблемі варіантності та синонімії в діалектах останнім часом присвячено чимало праць, але в цих дослідженнях здебільшого розглядаються внутрішні зв'язки ФО у межах говірки чи ареалу. Видається важливим звернути увагу на синонімію та варіантність ФО у системі “діалект – літературна мова”. Діалектні ФО, що є варіантами та синонімами

фразеологічних одиниць загальнонародної мови і становлять другу за обсягом категорію обласної фразеології.

Діалектні ФО

- ◆ **Брундюки бити.** Нічого не робити, ледарювати [С. 13].
- ◆ **Випустить кендюхи.** Зарізати, вбити [Чаб. 2, с. 164].
- ◆ **Заробить на андрути.** Дістати покарання [Чаб. 1, с. 150].
- ◆ **З кошачим мозком.** Розумово обмежена людина, нерозумна [С. 45].
- ◆ **Подавать косяки.** Час від часу кидати косий погляд [Ч. 2, с. 205].
- ◆ **Лежать плазма.** Лежати нерухомо на спині або на животі [Ч. 3, с. 127].
- ◆ **Попасту у лебедики.** Опинитися в безвихідному, скрутному становищі [Ч. 2, с. 246].

Літературні варіанти ФО

- Байдики бити.** Бути без діла, весело проводити час, розважатися [6, с. 23].
- Випустити кишки.** Зарізати, заколоти, убити кого-небудь [6, с. 100].
- Заробити на горіхи.** Провинившись у чомусь, заслужено одержати покарання [6, с. 316].
- Курячий мозок.** Хто-небудь нерозумний, нетямущий [6, с. 501].
- Дерти косяка.** Неприязно, сердито поглядати на кого-небудь [6, с. 232].
- Лізма лежати.** Нічого не робити, ледарювати, байдикувати [6, с. 420].
- Попасту у петлю.** Опинитися у скрутному становищі, в несприятливих умовах [6, с. 675].

Варто зазначити, що в діалектних словниках спостерігається певна безсистемність у лексикографічній обробці фразеологічних одиниць. Це стає очевидним навіть із того, що деякі з діалектних ФО у словниках тлумачаться літературними варіантами:

Діалектні словники

- ◆ **Піджбги давати.** Пилувати масла в огонь [М. 18].
- ◆ **Піті ї заблуді.** Піти світ за очі [Чаб.2:6].
- ◆ **Набраться патрухи.** Зазнати лиха, побувати у бувальцях [Ч.3:78].

Фразеологічний словник української мови

- Підливати масла у вогонь** [634].
- Світ за очі** [784].
- Побувати у бувальцях** [60].

Уважаємо за потрібне наголосити на необхідності вироблення чіткої структури подання фразеологічного матеріалу в діалектних словниках, оскільки норма, стандартність у мові є категорією історичною, вони сприяють подальшому прогресу мовознавчих досліджень, засвоєнню й фіксуванню досягнень науки. Якщо в мові все системно, то в галузі діалектної лексикографії теж мають з'явитися закономірності.

Таким чином, формат статті дає змогу лише окреслити окремі питання діалектної фразеології і вказати на те, що порівняльне вивчення фразеологічного складу діалектних словників дасть можливість виявити фонд фразеологізмів, притаманних окремим говіркам і фонд спільний для певної групи говорів. Розробка проблематики фразеологічного складу діалектних словників української мови зробить можливим науково, об'єктивно диференціювати весь запас таких мовних засобів, які ми називаємо фразеологічним фондом мови. Різноструктурний фразеологічний матеріал, який міститься в діалектних словниках, повинен бути не тільки змістовним об'єктом лінгвістичного дослідження, але і предметом ґрунтового лексикографічного опису.

Список літератури

1. Бевзенко С.П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології // Мовознавство. – 1974. – №2. – С. 15-19.
2. Івченко А.О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Х.: Око, 1996. – 160 с.
3. Мокієнко В.М. Лексичне і фразеологічне значення // Мовознавство. – 1988. – №4. – С. 10-21.
4. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія. – К.: Наук. Думка, 1978. – 202 с. Самойлович Л.В. Українська фразеологія XIX - поч. XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Сімферополь, 2000. – 200 с.
5. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1 – 2.

Джерела

1. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / Дніпропетр. Держ.ун-т. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. – 99 с.
2. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / Уклад. А.А. Москаленко. – Одеса, 1958. – 70 с.
3. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області) / Уклад. О.С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень. – 1052. – Вип. 2. – С. 67-98.
4. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої наддніпряниці: у 4 т. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1: А – Ж / Передм.: с. 3-8. – 324 с.
Т. 2: З – Н. – 371 с.
Т. 3: О – П. – 304 с.
Т. 4: З – Я. – 261 с.

Ващенко І.А. Фразеологический состав диалектных словарей юго-восточных говоров Украины / И.А. Ващенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), №1 Ч.2. – С. 46-52

В статье рассмотрены отдельные вопросы диалектной фразеологии, основной акцент сделан на том, что сравнительное изучение фразеологического состава диалектных словарей даст возможность выявить фонд фразеологизмов, присущих отдельным говорам, и фонд общий для определенной группы говоров.

Ключевые слова: диалектология, диалектная фразеология, диалектная лексикография, фразеологические единицы, юго-восточные говоры.

Vaschenko I.A. Phraseological composition of south-east dialects dictionaries of Ukraine / I.A. Vaschenko // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2011. – V. 24 (63), №1 P. 2. – P. 46-52

The article deals with some problems of dialect phraseology. It stresses the importance of comparative research of phraseological composition of dialect dictionaries as it can identify the composition of separate dialects and common one for particular groups of dialects.

Key words: dialectology, dialect phraseology, dialect lexicology, phraseological unit (idiom), south-eastern dialects.

Стаття надійшла до редакції 11 березня 2010 року